

Pavel Machonin sedmdesátníkem

Sedmdesáté narozeniny oslavil 6. června 1997 nestor české sociologie a jedna z jejích nejvýraznějších osobností Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc. Jubileum jej zastihlo uprostřed tvůrčí práce v Sociologickém ústavu AV ČR, kde Machonin vede výzkum strategií a aktérů sociální transformace a modernizace v České republice a na Slovensku a předsedá vědecké radě ústavu. I když jeho nejznámějším dílem už asi zůstane slavná kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, kterou vydal v roce 1969 spolu se skupinou sociologů tehdy nastupující moderní mladé generace a za kterou zaplatil dvaceti lety pronásledování, zaslouží si nemenší uznání i jeho nedávná a současná výzkumná a literární činnost.

Po roce 1989 se Machonin vrací na akademickou dráhu, nejprve na Fakultě sociálních věd Karlovy univerzity a později v Sociologickém ústavu Akademie. Zpočátku jakoby obnovoval své výzkumné zájmy z 60. let – organizuje nový výzkum sociální struktury a účastní se na projektu, který se zabývá sociální stratifikací a mobilitou české společnosti po roce 1989. Postupně se však v jeho práci stále více uplatňuje vývojové hledisko a s tím zájem o makrosociální problematiku postkomunistické transformace, o modernizační procesy a o soudobou sociální historii. V roce 1996 rediguje Machonin spolu s Milanem Tučkem knihu *Česká společnost v transformaci* a je autorem jejích podstatných částí, s Jaroslavem Krejčím publikuje ve Velké Británii historicky orientovanou monografii *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change*, s Pavlínou Šťastnovou, Alešem Kroupou a Alicí Glasovou vydává aktuálně orientovanou studii *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. V roce 1997 pak následuje teoreticky zaměřená studie *Sociální transformace a modernizace*, vycházející v dvojjazyčné – české a anglické podobě.

Sociologický ústav AV ČR uspořádal dne 5. června 1997 u příležitosti Machoninova jubilea kolokvium na téma „Výzkum ‚Československá společnost‘ po třiceti letech (k osudům prvního moderního výzkumu sociální struktury české společnosti a k inspiracím, které přinesl)“. V závěru tohoto setkání byla P. Machoninovi předána čestná oborová medaile Karla Engliše, kterou mu udělila Akademie věd ČR za zásluhy ve společenských vědách. Z přednesených příspěvků otiskujeme vzpomínku a zamyšlení Milana Petruska, jednoho z členů legendárního „machoninverku“ a historika české sociologie.

Michal Illner

S Pavlem Machoninem

(Malé zamyšlení a srdečné pozdravení k životnímu jubileu)

Jubileum, k němuž letos dospěl docent Karlovy univerzity Pavel Machonin, doktor sociologických věd (u nás vůbec první), oslavil loni také polský sociolog Zygmunt Bauman. Nevzpomínám tuto okolnost nahodile, neboť pro její uvedení mám dva závažné důvody:

Důvod první: K baumanovskému jubileu jsem od polských přátel obdržel šest knižních (!) publikací – všechny věnované Zigimu, jak je familiárně oslovován podle jedné rockové písně, souvislostem jeho díla a dramatům jeho života. Všechny polské sociologické a filozofické žurnály Baumanovo jubileum připomenuly, vyšlo mnoho rozovorů atd. Bauman a Machonin nejsou ovšem tak zcela srovnatelní, a vůbec ne proto, že Bauman se protrápil od marxismu k velmi osobité verzi sociologického, filozofického a etického postmoderního myšlení, zatímco Machonin z téhož výchozího bodu dospěl k osobitě pojaté teorii sociální změny, sociální transformace (pochopené podstatně širěji, než je sociologický či ekonomický terminologický standard, spíše tedy ve smyslu knihy Stephena K. Sandersona *Social Transformation: A General Theory of Historical Development*, 1995, k jehož koncepci má ostatně objektivně velmi blízko – v poslední své knize na ni ale ještě neodkazuje, a Machonin je pečlivý a nejen v bibliografických odkazech absolutně korektní) a k obecné teorii sociální změny založené na důkladné analýze konkrétně historického (nejen sociologicky empirického) materiálu (tedy asi ve smyslu práce Piotra Sztompky *The Sociology of Social Change*, 1994).

Rozdílnost mezi Baumanem a Machoninem je dána především rozdílností sociálních časů – poslední čtvrtstoletí jejich životů bylo determinováno podstatně odlišnými sociálními okolnostmi a vlivy – Bauman žil v Izraeli a v Británii, Machonin v normalizovaném Československu. Podobnost mezi nimi je však v závažnosti jejich výpovědi o sociálním světě pozdní doby – oba sice mluví odlišnými jazyky, národními, mezinárodními i vědeckými, ale oba jsou zapálenými stoupenci sociologického myšlení neakademického, angažovaného v tom nejlepším slova smyslu, myšlení ukotveného v dramatických časech premileniárních, myšlení sociálně nelhostejného někdy až k sebetrapičství.

V přístupu polské sociologické a filozofické obce k Baumanovi se však zračí řekněme velkorysost polské mentality – přijali zdánlivě ztraceného a nakonec šťastně navráceného syna, pýší se jím a ani jim už nevádí původ, pro nějž jej kdysi ouřadové z Polska vyhnali. V přístupu části české sociologické obce k Pavlu Machoninovi jeví se malost české mentality, která si z bible pamatuje jenom to, že nikdo není prorokem ve své otcině. Ani Karlově univerzitě ke cti neposloužilo, když v dobách sice bezprostředně popřevratových, a tedy emocionálně vypjatých, neudělila Machoninovi řádnou profesuru – z pohnutek česky malicherných. Velkorysost, s níž Machonin přijal i tuto nezdvořilost (dnes by k ní opravdu dojít již nemohlo, ale některé činy jsou nenapravitelné, a tím více politováníhodné), vypovídá o Machoninově osobnostním formátu – dovolíte-li toto klišé. Machonin je podle mého hlubokého přesvědčení a zdá se mi, že téměř mimo jakoukoliv pochybnost, největším českým sociologem druhé poloviny našeho století: toto tvrzení se dá „empiricky doložit“ dílem, které za Machoninem stojí. Na jistě legitimní otázku, zda je v české sociologické obci osobnost skutečně s Machoninem srovnatelná, lze odpovídat jen s rozpaky a trochu neurčitě – česká sociologie jich opravdu mnoho nemá, jednu, dvě – ostatně, jak bychom je neznali...

A právě tato sociologická obec (a teď srovnávám s Polskem a s Baumanem) se zmůže nanejvýš na setkání přátel oslavencových a na žabomyší a neuctívou vojnu s jistě vysoce diskusním, dokonce snad sporným, nicméně vysoce promyšleným Machoninovým pojetím transformace a modernizace. Vytýká se mu absurdně, že používá „starobylého“ pojmu, který je prý „pasé“ – a činí se tak prostě proto, že se málo čte: renesance neomodernistických teorií (dnes dokonce a zejména právě ve vazbě na analýzu postkomunistických zemí) je prokazatelná a Machonin tak svým aktuálním usilováním

patří k mainstreamu této části světové sociologie, nikoliv na její okraj. Giddens říká, že téma modernizace je na konci našeho století znovu stejně tak dominantním tématem, jako bylo na konci století minulého – v jiných podmínkách a jinak, ale přece jen...

Důvod druhý: Když jsem s Baumanem asi před půl rokem mluvil, spontánně vzpomenu hrazanskou konferenci, iniciovanou a organizovanou Machoninem. Konala se v teplém červnu roku 1964 v časech počínajícího znovuzrození institucionalizované československé sociologie. Bauman se konference zúčastnil – byla to ostatně první naše sociologická konference s mezinárodní účastí, byť tehdy stále ještě s účastí jenom „lidodemo“ (ale koho dokázal Machonin přesně vytipovat – Baumana, Hirszowiczovou, Hegedúse, Jadova... všechno budoucí špičky vpravdě progresivní odborně i občansky). A Bauman, jemuž tehdy bylo osmatřicet a podařilo se mu sjezdit téměř celý sociologický svět, po letech přiznal, že hrazanská konference pro něho byla – cituji doslova – opravdovým kulturním šokem. Na přirozenou otázku po příčině odpověděl – uvědomil jsem si, že v Československu vzniká sociologie, která má šanci být sociologií evropskou a která bude zdatně konkurovat sociologii polské, protože nastupující generace je myšlenkově otevřená, nápaditá a velice inteligentně a nenásilně vedená. Baumanova prognóza se ze známých důvodů nesplnila. Ale jeho zjištění, že se formuje ofenzivní mladá generace sociologů, bylo přesné – snad jenom s tím, že ono mládí rozkvetlo během Pražského jara a odešlo v tupém konsolidačním podzimu. Právě tuto mladou generaci, k níž jsem patřil, doslova vydupal ze země Pavel Machonin – otec moudrý, laskavý a přísný. Kdo nezná jeho pověstné papírky s těsnopisnými záznamy, neví nic o počátcích moderního managementu.

Z té konference ostatně vznikla knížka, která nese název dnes snad poněkud kuriózně znějící – *Sociální struktura socialistické společnosti* s vysvětlujícím podtitulem – *Sociologické problémy soudobé československé společnosti* (1967). Je poplatná době, jak skoro všechno, co sociolog činí, ale není k době servilní, je věcná, analytická, místy naivní, některé texty dodnes stojí za čtení – jsou totiž více než jen dobovým dokumentem.

Vrátil jsem se v souvislosti s Machoninovým jubileem samozřejmě ke knize, jež je Machoninovým dílem mezním, k *Československé společnosti* – ostatně vracím se k ní z různých důvodů opakovaně. Otázka, jež mě stále častěji napadá, zní takto: Je ta kniha něčím aktuální ještě dnes? Jestliže ano, čím? Je ta kniha srozumitelná mimo dobový kontext neboli – má nějakou nadčasovou platnost?

Na tyto otázky se nedá odpovědět v desetiminutovém expoé. Snad lze naznačit alespoň východiska takových odpovědí. Etnometodologové mluví o tzv. indexikalitě, aby zdůraznili, že žádná, doslova žádná výpověď není srozumitelná mimo konkrétní kontext – jazykový, interpersonální a časoprostorový. Postmodernisté dokazují, že to platí i pro výroky nás – vědců či skromněji – pro výroky formulované ve vědě. Dlouho a zdatně jsme o tom pochybovali a Machonin nepochybně pochybuje dodnes. Asi má pravdu.

V druhé polovině šedesátých let se československá sociologie reinstitucionalizovala – sice v podobě sociologie marxistické, ale s aktivní účastí osobností jako byl Josef Ludvík Fischer. Ostatně mezi nás jej přivedl právě Machonin (a chtělo to kus občanské odvahy), který pochopil význam Fischerovy *Krize demokracie* dříve než my všichni nadějně mladí, ač dva (Josef Alan a já) jsme byli z posledních Fischerových žáků. Znovu ji vydat se Machoninovi už na konci 60. let nepodařilo. Tedy – to marxistické na reinstitucionalizované sociologii nebyla pouhá nálepka, to nebyla povinná úlitba bohům – tou se stala v transpozici do podoby marxisticko-leninské sociologie v letech sedmdesátých a

osmdesátých. V té době o marxismus v sociologii totiž reálně šlo – ačkoliv někteří se od něj, byť samozřejmě neveřejně, od počátku distancovali a někteří mu byli reálně, faktickou výzkumnou činností prostě vzdáleni – ale mnoho jich nebylo. Šlo o to, jak jej interpretovat, jak s ním naložit v podmínkách, kdy byl neakceptovatelnou státní ideologií a jako takový dokonce bezprecedentně posvěcen ústavou. Kniha kolektivu vedeného Pavlem Machoninem z roku 1969 je dokladem toho, jak heroický zápas jsme v té věci svedli (v jiné optice se tato heroičnost může snad právem jevit jako boj s větrnými mlýny, který si jiní – pokud vůbec jim toho bylo třeba – odbyli dávno). A nešlo jenom o nás mladé. My jsme poměrně snadno vstřebali soudobou teoretickou sociologii v jejích tehdejších třech dominantách – parsonsovsko-mertonovském strukturním funkcionalismu, dahrendorfovsko-coserovském konfliktualismu a lundbergovsko-lazarsfeldovském neopozitivismu a poměrně snadno jsme se naučili standardní metodologii, ačkoliv jsme byli všichni bez výjimky sociologickými samouky. Machonin, který po jistou dobu choval k našemu čtenářskému apetitu jistou rezervovanou nedůvěru, byl nakonec kolektivně donucen vzít si deset dnů dovolené. Za těch deset dnů přečetl všechno relevantní a přednesl nám brilantní přednášku o tom, jak je sociologie paradigmaticky strukturovaná (to slovo ještě nebylo v módě, protože Kuhnovu knihu tady neznal nikdo) a jaké místo v ní má modernizovaný marxismus. Náš úžas byl neskonalejší. Pro Pavla Machonina – dnes o tom asi už nic neví – to byly rozhodující dny v jeho sociologické kariéře. Vystoupil definitivně z pouzdra a otevřel se světu. A zůstal přitom sám sebou, což mu mnozí mají dodnes za zlé.

Připomeňme, že jsme museli probojovat tak prostou věc, jako je termín sociální stratifikace, že spor o třídy a vrstvy nebyl akademickým definičním sporem, ale bojem na život a na smrt s aparátníky a aparátem zkorumpovanými profesionálními marxisty. To pozitivní, co z marxismu v knize zůstalo, je zhruba totéž, co je z marxismu obecně (tedy nejen v neomarxismu) akceptováno i dnes, totiž spojení sociologického a historického pohledu, akcent na metodologii, která stojí na konceptu konkrétního a jeho ideální reprodukce, přijetí sociálního konfliktu jako nedelegantní formy sociálního vztahu, pojetí sociální změny a dynamiky jako komplexního procesu, který se neodehrává jenom v ekonomice, ale především v ní, atd. Leccos se dnes ovšem pojmenovává jinak, třebas centrální ideji dialektiky se říká ambivalence.

To, o čem mluvím, je první podstatný kontext Machoninovy klasické knihy a výzkumu, totiž kontext teoreticko-jazykový, který implicitně obsahuje rozměr ideologicko-politický. Druhým kontextem jsou lidé, přesněji – sociální vztahy ve vědecké komunitě a mimo ni. Machoninův tým měl v sociálněvědní komunitě dva velké konkurenty, Richtův tým pro zkoumání vědeckotechnické revoluce a Mlynářův tým politologický, jehož přesný název dnes už zná jenom Luboš Brokl. Richtův tým byl v době, kdy jsme s Pavlem Machoninem začínali, již světově slavný – *Civilizace na rozcestí* (1966) je skutečně nejcitovanější českou sociálněvědní publikací. Konce Richtova týmu byly však tristní: Bohouš Jungmann, náš zesnulý a snad nejtalentovanější spolupracovník, to kdysi vyjádřil svou štiplavou metaforou – uplázili se k smrti pod nohama mocných. Dodám, že psali pitomosti o rozvoji socialistické vědy a tvářili se jako objevitelé nových světů, ta základní kniha po nich ale zůstala. Po Mlynářově týmu zůstali jenom pohrobci, pár článků, něco idejí – tak končí vědecké usilování, jež nejsou uzavřena knihou, nebo k ní dokonce ani nesměřují. Všechny tři týmy střežilo bdělé oko Velkého bratra – ale Pavel Machonin byl nejen skvělý manažer, teoretik a výzkumník, ale taky skvělý vyjednávač. Jedinou věc

po mém soudu vyjednal nedobře, jistě veden těmi nejlepšími úmysly. V době, kdy jsme již byli rozeznáni a měli jsme smlouvy na anglická a italská a já nevím jaká vydání *Československé společnosti*, Pavel to „stopnul“. Ač s odstupem času jeho motivům dobře rozumím, víme dnes, že je to nenapravitelná chyba, protože výtahy, resumé a recenze nenahradí autentický text. Tak se stalo, že Machoninův výzkum nevstoupil mezi výzkumy světové a nezařadil se po bok všech těch *Middletownů* a *Middletownů in Transition*. Avšak podoben manželům Lyndovým se Pavel ke svému velkému tématu vrátil, aby nás upozornil na třetí kontext knihy a výzkumu, totiž na sociální a historický čas. Pavel Machonin je osobnost, která je situována do času velkých proměn, osobnost, která tyto proměny vnímá, teoreticky reflektuje a účastní se na nich. Je v tomto smyslu prototypem reflexivního sociologa, ač by se sám tak asi nikdy neoznačil, protože nikdy neměl rád módní školy a směry a zůstal v některých věcech roztomile staromilecký. Ostatně jako většina z nás. Lišíme se jenom v míře a obsahu.

Machonin prošel dlouhou cestou od utopického vizionářství *Cest k beztřídní společnosti (Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu, 1961)* k formulaci odvázných, ale podložených „podmíněných prognóz s více alternativami a variantami“ vývoje společnosti, která rozhodně sen o beztřídnosti zdaleka nenaplní (*Sociální transformace a modernizace: K výstavbě teorie společenských změn v evropských postkomunistických zemích, 1997*). Bylo to cesta dlouhá, složitá a někdy více než bolestná. Byla to cesta krásná a záviděníhodná a pro leckoho by mohla být velice poučná. Nejen odborně, ale také – ostýchám se to v době rozkolísaných hodnot vůbec jen říci – mravně.

Kdysi mě jistý marxisticko-leninský historik sociologie pravil, že i já mám místo v dějinách československé sociologie, protože mě marginálně zmínil pod čarou ve své knize jako člena tzv. Machoninova týmu. Ten dobrý sociální inženýr netušil, že dějiny sociologie jsou alespoň zčásti hayekovským spontánním řádem a netvoří se arbitrárním rozhodnutím mocných. Co však především netušil, bylo to, že mou roli, dovolíte-li mi tuto neskromnost, v dějinách sociologie československé a české postihnul přesně: byl jsem členem Machoninova týmu a Pavel Machonin byl a zůstal mým nejvýznamnějším učitelem a – dnes už to s jistotou vím – nedostižným osobnostním vzorem.

Miloslav Petrusek

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

nabízí

Pavel Machonin, Milan Tuček a kol.: Česká společnost v transformaci (K proměnám sociální struktury)

Sociologická studie opírající se o výzkumy sociální stratifikace a mobility, jakož i o výzkumy postojů a chování obyvatelstva, postihuje historickou dynamiku a živé problémy soudobé české společnosti.

V České republice vzniká nová sociální diferenciacce. Bude v ní převládat rozrůznění podle vlastnictví a majetku, nebo podle kvalifikace a výkonu? Jak se sociálním postavením liší muži a ženy, jednotlivé generace, typy regionů a sídel, odvětví a skupiny povolání? Které sociální skupiny jsou či budou úspěšné a které ne? Dochází u nás k sociální a politické či ideové polarizaci? Je názorový posun doprava trvalý? Jaké je sociální postavení a jaké jsou postoje obyvatelstva České republiky ve srovnání se Slovenskem a jinými postkomunistickými zeměmi? 364 stran, 196 Kč

Miroslav Novák: Systémy politických stran (Úvod do jejich srovnávacího studia)

Kniha přispívá k pochopení politických režimů a jejich reálného fungování, a zaplňuje tak mezeru v naší odborné literatuře. Autor se zabývá nejen otázkou, co jsou politické strany a jak vznikly, ale především analýzou systémů stran. Při ní se drží tradičního dělení na monopartismus, bipartismus a multipartismus. Zabývá se též politickými koalicemi, poměrnou velikostí stran a jejich vztahy k vládě a k opozici. 275 stran, 235 Kč

Dále připravujeme k vydání:

J. L. Talmon: O původu totalitní demokracie (Politická teorie a praxe za Francouzské revoluce a po ní)

Dnes již klasické politologické dílo z roku 1952. Talmon ve své knize hovoří o dvou typech demokracie, liberálním a totalitním, a o tom, jak každý z nich zaujímá naprosto odlišné stanovisko k politice. Počátky totalitní demokracie nachází v 18. století, kdy byli lidé zaujati myšlenkou, že podmínky, v nichž oni a jejich předkové žili, nejsou přirozené a bylo by zapotřebí je nahradit pečlivě plánovanými a jednotnými pravidly, která by byla přirozená a rozumná. Původní impuls politického mesiášství nebyl ekonomický, ale etický a politický. Většina myslitelů 18. století se zdráhala uplatňovat princip totální obnovy na sféru ekonomiky a majetku. Než však dospělo 18. století ke svému konci, přeměnila, podle Talmona, vnitřní logika politického mesiášství - stimulovaná Francouzskou revolucí - toto světské náboženství z převážně etické na sociální a ekonomickou doktrínu. Postulát spasení měl revolucí zradikalizovaným masám přinést zvěst především o sociální revoluci. Vše skončilo vytvořením ekonomického komunismu a syntézou svrchovanosti lidu a diktatury jediné strany.

Předběžný termín vydání: září 1997, 275 Kč

Martin Potůček: Nejen trh (Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti)

Publikace analyzuje roli trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Vymezuje přednosti s selhání těchto regulátorů a pole jejich možného uplatnění. Předběžný termín vydání: červen 1997.